

Hvorfor Nyboder ikke blev som det burde
eller
træk af 1700-tallets bygningshistorie
af
Marianne Reimer

Vi fejrer i 1981 350-året for Christian IV's beslutning om at lade opføre "Nye Boder" for Holmens folk. Desværre kender vi ikke den nøjagtige dato i 1631 for denne beslutning; men hurtigt rejste de første små enetages længer sig. Disse længer, hvorfra der kun er bevaret en enkelt — Sct. Paulsgade 18-40 med mindestuerne — strakte sig over arealet Hjortelængen/Klerkegade til Elefantgade, den nuværende Suensonsgade. Det er ikke meningen at give en udførlig beskrivelse af Nyboders historie, men det kan her være på sin plads at bringe en kort oversigt og tidstabel over hvornår de enkelte gader bliver bebyggede.

1756-60 blev længere mellem Hundegade og Leopardlængen og fra Elefantgade til Elsdyrsgade/Hjertensfrydsgade opført af Philip de Lange.

1771-72 blev de oprindelige enetages længer i Hare- og Elefantgade ombygget til toetages længer af C.F. Harsdorff.

1785-88 opførtes Elsdyr-Delfingade, 1789 Krokodillegade og enelig 1790-92 bebyggedes "Grønland" — trekanten yderst ved Østerport.

Herefter havde Nyboder sin maksimale udstrækning, indtil man i sidste halvdel af forrige århundrede påbegyndte den unødvendige og miljøfjendtlige nedrivning og ombygning af især den sydlige del af området. Så sent som 1930'erne truede man med at demolere resten af Nyboder; men folkestemningen var for engang skyld kraftigt imod, hvorefter man opgav, ja sågar fredede i klasse A. Men lad os vende tilbage til midten af 1700-tallet, og årsagerne til den fundamentale ombygning og byfornyelse, der fandt sted, og hvis spor har sat sit præg i det indre af hvert hus helt op til vor tid.

Christian IV's enetages længer fungerede som sagt tilfredsstillende i godt 100 år. Hvert lille hus var indrettet med to lejligheder, en til gården og en til gaden. Hver bestod af en stue på

to fag og et kammer på et fag, hertil var der en entre med indbygget køkken fælles for de to lejligheder.

De ved Holmen tilknyttede matroser var inddelt i tre divisioner; men ved kgl. resolution af 19. juli 1755 blev der oprettet en 4. division ved Søetaten. Herved blev behovet for nye og flere matroshuse akut. Man handler hurtigt — ved kgl. resolution nr. 173 af 2. november 1755 besluttedes det at opføre 24 dobbelte — og som noget helt nyt — toetages huse, og for første og sidste gang med kælder. Disse boliger for 96 familier blev opført på den lille trekant mellem Hundegade (nu Gernersgade) og Leopardlængen. De blev færdige til indflytning 24. maj 1757. En beskrivelse af disse huses indretning har vi i arkitektens overslag af 21. oktober 1755,¹ og som svarer ganske godt til en samtidig tegning udfærdiget af Philip de Lange.² Denne forestiller bl.a. en facadeopstalt, hvor kælderen og den fra det ekstra ildsted i kælderen førte skorsten er fremhævet. Sidenhen er ~~ingen~~ ^{INGEN} huse i Nyboder blevet forsynet med kælder pga. den fugtige undergrund, men derimod med høj sokkel.³ Husene i Hundegade-Leopardlængetrækanten har som bekendt ingen kælder mere, ligesom de som alle øvrige Nyboderhuse nu kun har én skortsten. Denne sidste ændring kan være foretaget allerede ved genopbygningen efter ødelæggelsen i 1779 ved den voldsomme kruddtårnsekspllosion.⁴

Imidlertid har de nysopførte 24 huse ikke dækket det store boligbehov, hvorfor man ved kgl. resolution af 6. oktober 1757 beslutter at opføre yderligere 70 huse mellem Borbergade og Riggensgade, dvs. anlægge den nordlige side af Elefantgade/Tulipan-gade og den sydlige side af Elsdyrsgade/Hjertensfrydsgade. Allerede i september havde brandmajor Søren Hendrichsen, der sammen med den fra Holland indvandrede Ph. de Lange, som havde konstrueret de forrige huse, anmodet Generalkommissariatet om at måtte bygge de to nye længer. Kontrakten med Hendrichsen og de Lange blev indgået 28. december 1757 og approberet 2. februar 1758.

Hvordan var så disse nye dobbelt-længer indrettet lejlighed for lejlighed? Iflg. Generalkommissariatets kopibog sendes den 31. december 1757 en kopi af kontrakten til Bygmester Banner Matthiesen og Nyboders inspektør Nyborg sammen med Hendrichsens kgl. approberede tegning. Denne approberede tegning ses desværre ikke bevaret i Marinens kort- og tegningssamling

(MKTS), ligesom også kontrakten og overslaget synes at mangle. Men i Admiralitetets kgl. resolution nr. 219 af 4. november 1771 findes som bilag en tegning⁵ af de toetages huse, der blev opført i Elefantgade-Elsdyrgade. Heraf kan man se, at det for de to familier i hver etage fælles køkken var bygget halvt inde i stuen og halvt ude i entreen. I det hele taget syntes køkkenets placering at give den største anledning til variationsmuligheder i de forskellige projekter, der indkom i disse år. Tegningen MKTS des C 93 b, der formenes at være af Ph. de Lange og fra perioden 21. oktober 1755 – 28. december 1757 placerer køkkenet helt ude i entreen, mens kakkellovnen er midt i stuen. Brandmajor Hendrichsen indgav et andet projekt,⁶ hvor køkkenet er rykket helt ind i stuen så entreen er fri og hvor samtidig opvarmningsproblemet er løst. Denne tegning må tidsbestemmes til 23. september–28. september 1757.⁷ Den endelige udformning af de nye huse er åbenbart et kompromis med hensyn til køkkenets placering, så både bekvemmelighed, lette passagemuligheder samt opvarmningshensynet tilgodeses bedst muligt.

De sidste huse i Elsdyrsgade står færdige i 1760. Derefter byggedes der ikke noget i Nyboder før man ved en besigtigelse i juli 1771⁸ finder, at den enetages længe i Elefant- og Haregade er så brøstfældig at den bør nedrives. Man vil udnytte rummet og bygge i to etager, da man har så god erfaring med de nys opførte længer. Vi står her overfor en vigtig fase i Nyboders historie på overgangen til den store udvidelse og ombygning. Det kan derfor være på sin plads at se lidt nærmere på de beslutninger, der blev truffet af Admiralitetet, Oberbygningsdirectionen og diverse bygmestre og arkitekter – beslutninger, der fik afgørende betydning for indretningen af den sidst opførte del og i store træk endnu bevarede del af Nyboder.

Hvilken arkitekt kunne eller skulle man benytte? Og hvorledes blev byggeriets praktiske udførelse administreret? I 1742 blev Bygningskommissionen oprettet. Til denne skulle de myndigheder, der ønskede at iværksætte byggeri, indhente betænkning. Den respektive myndighed – i dette tilfælde Generalkommissaritet – skulle derefter forestille sagen for kongen. I praksis blev Bygningskommissionen sjældent spurgt, velsagtens fordi det daglige og praktiske arbejde med udfærdigelse af bygningstegninger m.m. blev forestået af Søetatens bygmester, der var di-

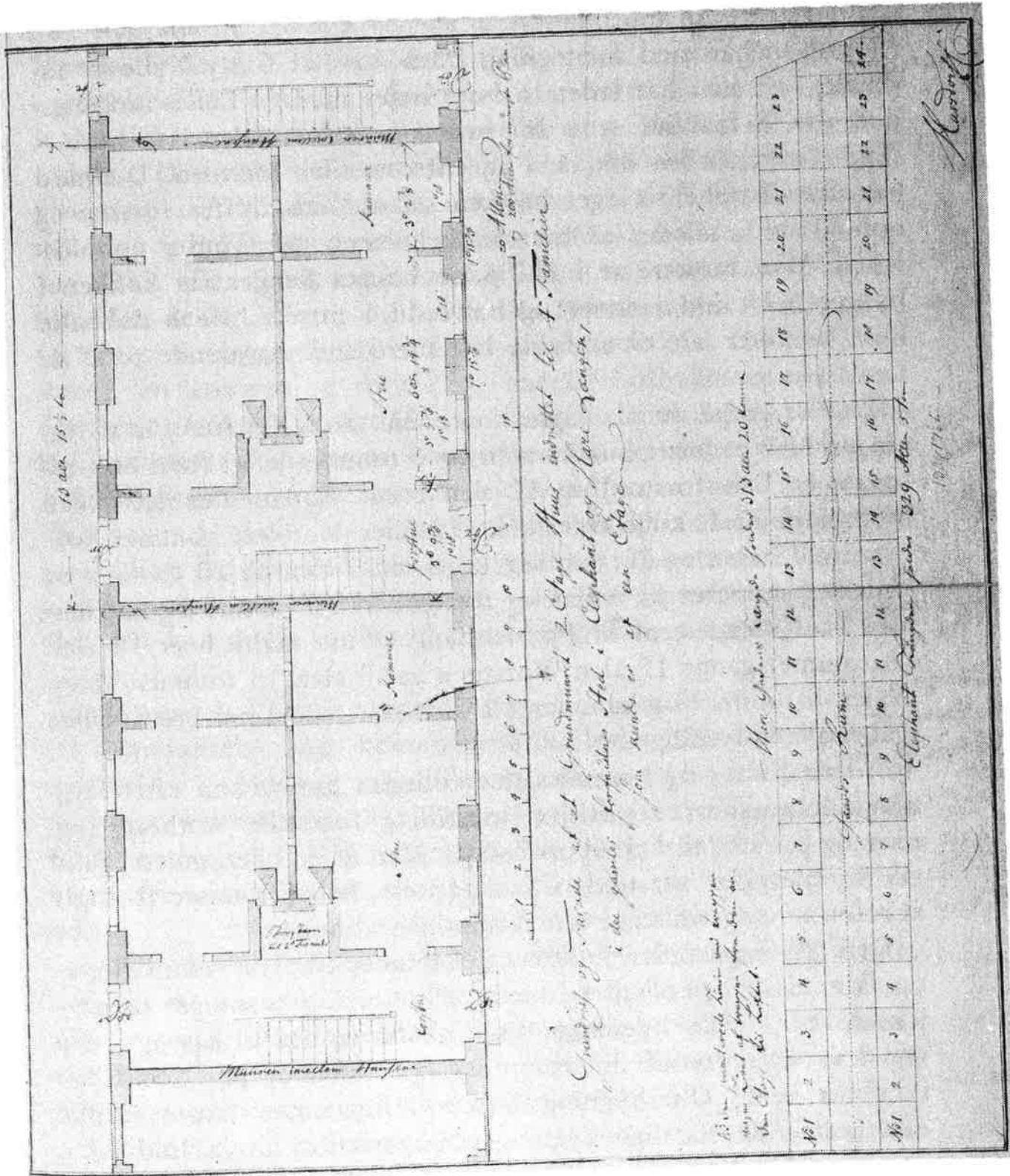
rekte ansvarlig overfor Generalkommissariatet. En af de få gange hvor Bygningskommissionen blev rådspurgt i byggesager, var faktisk ved bygningen af de to længer i Nyboder 1771. Dette faldt sammen med en vacance i Søetatens bygmesterembede.

Umiddelbart ville man måske tro, at murermester Philip de Lange, der havde opført de forrige toetages længer i Elefantgade og Eldyrsgade var selskreven til at opføre de nye. De Lange havde udført mange fremragende arbejder for Søetaten, nemlig Nyholms mastekran og hovedvagt samt hovedmagasin og takkelageloftet m.m., men han havde aldrig opnået at blive embedsmand, — og han tilhørte efterhånden forrige generation, som smag og stil inden for byggekunst var løbet fra.

Brandenburgeren Georg David Anthon var i 1761 blevet hofbygmester og i 1771 fungerende stadsbygmester i København. Han var fra tidlig færd konduktør hos Eigtved og iøvrigt dennes tro følgesvend samt svigersøn. Han udførte mesterens planer punktligt; mens et af hans få selvstændige arbejder er fuldførelsen af spiret på Christianskirken på Christianshavn. Et nyt selvstændigt arbejde ligger dog nu og venter på ham, idet Bygningskommissionen 19. juni 1771 — dagen efter at have modtaget Admiralitets- og kommissariatskollegiets ordre desangående — henvender sig til ham for at han skal "forfatte en tegning og Overslage til de intenderende 2de nye Matros Længder af 2 Etages".

Anthon svarer Bygningskommissionen 23. juli 1771⁹ med at indsende tegningerne Litra A og Litra B af henholdsvis opstalt og plan af de nye længer i Haregade og Elefantgade samt en opmålingstegning af Christian IV's enetages huse og af de nysopførte huse til orientering. Disse to tegninger er nu udtaget af sagen og ligger i Marinens kort- og tegningssamling des. M nr. 9 og 10. Anthon vil først udarbejde og indsende overslag når hans projekt har fået approbation, "thi førend indretningen i bem^{te} Huuse er bestemt og fastsatt, kand ingen Overslag med nogen Vished forfattes, da de maae rette sig efter samme."¹⁰

Bygningskommissionen finder i indstillingen til Admiralitets- og kommissariatskollegiet 26. juli, at "hvad Structuren efter Tegningen til de 2de nye Længder, og de enhver Familie derudi tildeelte Leyligheder, betreffer —, at saavel de ordentlige som de oeconomiske Bygnings Regler er i Overensstemmelse med de Familiars Vilkaar som til Bygningernes Beboelse ere bestemte, at

Harsdorffs tegning. Litra C. Des A 1278 nr. MKTS.

være iagttagene". Kommissionen overlader det dog til Kollegiet at foretage den endelige bedømmelse og at afgøre om forslaget skal forestilles til approbation.

Anthon har med sin tegning Litra A villet forny Nyboder radikalt, idet han har ladet to huse nøjes med én fælles indgangsdør; dvs. 8 familier – to for oven og to for neden i to huse – skulle være fælles om den og entreen eller forstuen. Derimod har *hver* familie sit eget køkken separat adskilt fra forstue og opholdsstue, således at kun kakkelovnene rager ind i opholdsstuen. Man husker, at i Philip de Langes længer var køkkenet bygget halvt ind i stuen og halvt ud i entreen. De 8-dobbelte huse kommer ialt til at fylde lidt mere end tilsvarende to af de Langes huse.

Lad os se på de planlagte huses mål. Som det fremgår af tegningen M 9 er hvert hus 14 alen og 6 tommer langt (heri er medregnet en halv forstue) og 11 alen bredt. Forstuen er ialt 3 alen bred, som altså skulle deles af to familier. Dernæst kommer køkkenet på 2 alen og 20 tommer, stuen på 5 alen og 20 tommer og endelig kammeret på 3 alen og 6 tommer. Til sammenligning hermed kan nævnes, at Philip de Langes huse målte hver 12 alen 18 tommer gange 12 alen. Forstuen var 3 alen 15 tommer, stuen 5 alen 6 tommer og kammeret 3 alen og 16 tommer bredt. Disse mål er alle indvendige.

Admiralitets- og kommissariatskollegiet kunne kun efter Bygningskommissionens positive indstilling forestille Anthon's tegning og projekt til kgl. approbation. Men af en eller anden grund gik ugerne. Det var midt i den periode, hvor Stuensee forsøgte at reformere og omlægge centraladministrationen.

Den 29. september indløb en kabinetsordre til Admiralitets- og kommissariatskollegiet, om at alle forslag, tegninger og projekter vedr. civile bygninger først skulle sendes til høring i den ved kabinetsordre af 9. september oprettede og pr. 1. oktober ikrafttrædende Oberbygningdirektion. Struensee havde fundet den bestående statslige bygningsadministration alt for indviklet, idet Bygningskommissionen havde hele fem institutioner den kunne indsende sine betænkninger til. Han ønskede nu at samle alle disse bygningsvæsener under et kollegium, der skulle have prædikatet "ober", for at betegne, at det var et selvstændigt kollegium, som ikke stod under nogen af de ældre regeringskolle-

gier. Førstedeputeret i Oberbygningsdirektionen blev kabinetsministerens broder justitsråd C.A. Struensee. Endvidere spillede den nye stjerne på den danske arkitekthimmel Casper Frederik Harsdorff, der i 1770 var blevet Hofbygmester, en stor rolle ved oprettelsen af den nye direktion. Harsdorff havde Struensees fulde tillid og blev derved betroet at gøre forslag til den nye ordning. Dette skete allerede 9. juli 1771. Vi ved ikke hvad C.A. Struensee og Harsdorff m.fl. udtænkte, men deres overvejelser må have ført til den ovenfor nævnte kabinetsordre af 9. september 1771. Iflg. denne instruks skulle der være seks medlemmer, hhv. for de kgl. slotte og haver, for Søetaten, for Landetaten, for det civile byggeri, der tidligere administreredes af Rentekammeret, en assessor og revisor og endelig hofbygmesteren Harsdorff. Det fremgår iøvrigt af instruksen, at Direktionens virksomhed nærmest skulle være kontrollerende og rådgivende for de andre kollegier i byggesager. Arbejdets udførelse har Direktionen ikke noget at gøre med, og de enkelte kollegier skal selv indgive forestilling om forefaldende nybyggeri og reparationer. Direktionen har også selv forestillingsret, men den er meget begrænset, idet den kun angår forslag til forbedring af bygningsvæsenet i almindelighed.

I forlængelse heraf nævner kabinetsordren af 29. september, at Admiralitets- og kommissariatskollegiet fra Direktionens oprettelse 1. oktober må indsende alle overslag, tegninger og projekter vedrørende dets civile byggeri (dvs. ikke skibs- og defensionsbyggeri) til undersøgelse og "Moderation" til denne: Efter evt. godkendelse må Admiralitetet selv udfærdige forestilling.

Harsdorffs indflydelse i Direktionen blev den mest afgørende. Han var dens eneste bygningskyndige medlem, og han fik således alle de sager, der indkom fra hofbygmester Anthon, til undersøgelse, og som vi skal se også en temmelig uheldig indflydelse på de byggesager, der var under dennes bestyrelse.

Admiralitets- og kommissariatskollegiet arbejder hurtigt: Allerede den 1. oktober – den dag Oberbygningsdirektionen påbegynder sin virksomhed – indsender det Anthon's tegninger og planer til fornyet høring. Den 25. i samme måned afgiver Direktionen sin betænkning.¹¹ Til denne er føjet en af hofbygmester Harsdorff udført tegning, bilag Litra C,¹² samt et Pro Memoria

af 23. oktober, der tjener som forklaring på forskellen i indretningen og omkostningerne i forhold til dels den af Anthon foreslåede og dels de nys opførte to-etages huse. P. Harsdorffs tegning er hvert hus forsynet med sin egen indgangsdør, trappe i entreen efter forstuen, som det her benævnes, og endelig er der ét fælles køkken til gade- og gårdfamilien – dog et på hver etage. Køkkenet er rykket helt ind i stuen.

Hvert hus er 13 alen 15 1/2 tomme langt og 11 alen bredt. Forstuen 3 alen 2 syvottendedel tomme, stuen 6 alen 14 3/4 tomme og kammeret 3 alen og 2 syvottendedel tomme bred. Alle rummenes mål er indvendige.

Som ovenfor nævnt skulle Oberbygningsdirektionen nærmest kun være kontrollerende og rådgivende for de andre kollegier i byggesager, men Harsdorff udnytter sin nye centrale position til at påvirke myndighederne til at handle til sin egen fordel – i en sag, der i realiteten faktisk var afgjort. Af det egenhændige Pro Memoria af 23. oktober fremgår det, at Oberbygningsdirektionen har beordret Harsdorff til at udfærdige en tegning – Litra C – . Dvs. at de seks medlemmer i perioden 1. til senest 23. oktober enten har anmodet en af sine egne til at udfærdige et nyt udkast, eller Harsdorff allerede på dette tidlige tidspunkt har haft så megen magt og prestige, at han ene mand har kunnet imødegå en ellers enig direktion. Vi ved ikke nøjagtigt, hvad der er gået for sig, da der i Direktionens arkiv¹³ ikke findes nogen forhandlingsprotokol. Ligeledes fremgår det heller ikke af Direktionens kopibog, at der er udgået nogen opfordring eller ordre fra denne til Harsdorff, om at forfatte en tegning, således som han selv skriver det til Direktionen. Han kan muligvis have fået denne ordre mundtligt af sine kolleger eller måske under hånden. Men ret beset sætter hele denne historie Harsdorff i et temmeligt dårligt lys. Men udadtil har han åbenbart ment, at formalia skulle være i orden, for han indsender jo selv sin tegning med tilhørende forklaring til Direktionen til sammes og dermed sin egen godkendelse!!¹⁴

I sit Pro Memoria fremfører Harsdorff, at fordelene ved "Oberbygningsdirektionens" tegning fremfor Anthon's er 1) at der er flere trapper, hvilket er en fordel i kaserner. (Harsdorff har åbenbart ikke forstået, at Nyboder ikke var og aldrig har været en kaserne). 2) at der på samme areal kan være plads til 8 familier

mere, forstået på den måde, at der iflg. Anthons plan er projekteret 23 enkelte huse i Elefantgaden og 22 i Haregade, medens der på Harsdorffs plan er regnet med 24 huse i Elefantgade og 23 i Haregade. Og endelig 3) Harsdorffs plan er billigere, da der spares en del skillerum, skorstene med tilhørende rør, samt 176 døre. (Man skal her huske på, at Anthon med vilje ikke udfærdigede noget overslag). Forøvrigt — og dette kan Harsdorff have ret i — adskiller denne hans plan sig ikke fra de allerede opførte to-etages huse på anden måde, end at skorstenen er rykket helt ud i stuen. Denne er til gengæld blevet noget større, mens kammeret er blevet tilsvarende mindre.

Som sagt godkender Direktionen Harsdorffs tegning og forslag og indsender 25. oktober sin betænkning til Admiralitetet med anbefaling. Den 28. oktober bliver sagen forestillet Kongen,¹⁵ hvorpå kgl. approbation gives.¹⁶ I sin forestilling nævner kollegiet bl.a., at det er en stor fordel, at skorstenen er rykket helt ind i stuen (hvilket kun kan være af energibesparende grunde). Samtidig fremføres også, at stuen hos Harsdorff er blevet noget større, hvorimod kammeret er blevet tilsvarende mindre end iflg. Anthons plan. Kollegiet anbefaler således Harsdorffs tegning til kgl. approbation, da den iflg. Oberbygningdirektionen er billigere at udføre og vil indebære mindre lejligheder, der giver plads til flere familier på samme areal!

Herefter sker der det, at den approberede tegning sendes til Direktionen 25. november 1771¹⁷ til udtalelse sammen med to af murmestrene Peterman og Morhauer udarbejdede overslag. Dette er i overensstemmelse med kabinetsordren af 29. september. Herefter sendes hele sagen 29. november til Harsdorff, der skal undersøge overslagene nærmere! Hans udtalelse desangående indsendes 2. januar 1772 til Direktionen.¹⁸ Det går hurtigt nu, for Petermans overslag på 672 rdl. pr. hus samt en kontrakt, om at han skal opføre de første 12 huse i Elefantgade, bliver kgl. approberet 18. marts 1772.¹⁹ Det skal her tilføjes, at allerede en måned forinden var der blevet nedsat en kommission, der skulle forestå byggeriets gennemførelse.

De første 12 huse stod færdige 8. oktober 1772.

Harsdorffs tegning dannede ikke blot grundlag for de i 1772 opførte huse i Elefantgade, men for alle de to-etages huse, der senere i århundredet blev opført på det nordligste område "Grøn-

land" samt ved senere erstatninger for de brøstfældige et-etages huse. Lad os derfor foretage en vurdering af hans plan set i forhold til Anthons. Kort fortalt er Harsdorffs byggeri udtryk for statens boligspekulation med udnyttelse af hver kvadrattomme til det yderste. Nok skriver Harsdorff i sin anbefaling, at stuerne er større og bedre; men det er på bekostning af kamrene, og reelt kan husene ikke være større, da der er plads til 8 boliger mere på det areal, som Anthon opererer med. Endvidere har Harsdorff sat relativt for meget plads af til trappeløb og forstuer, hvorved selve beboelsesarealet formindskes til det absolut minimale.

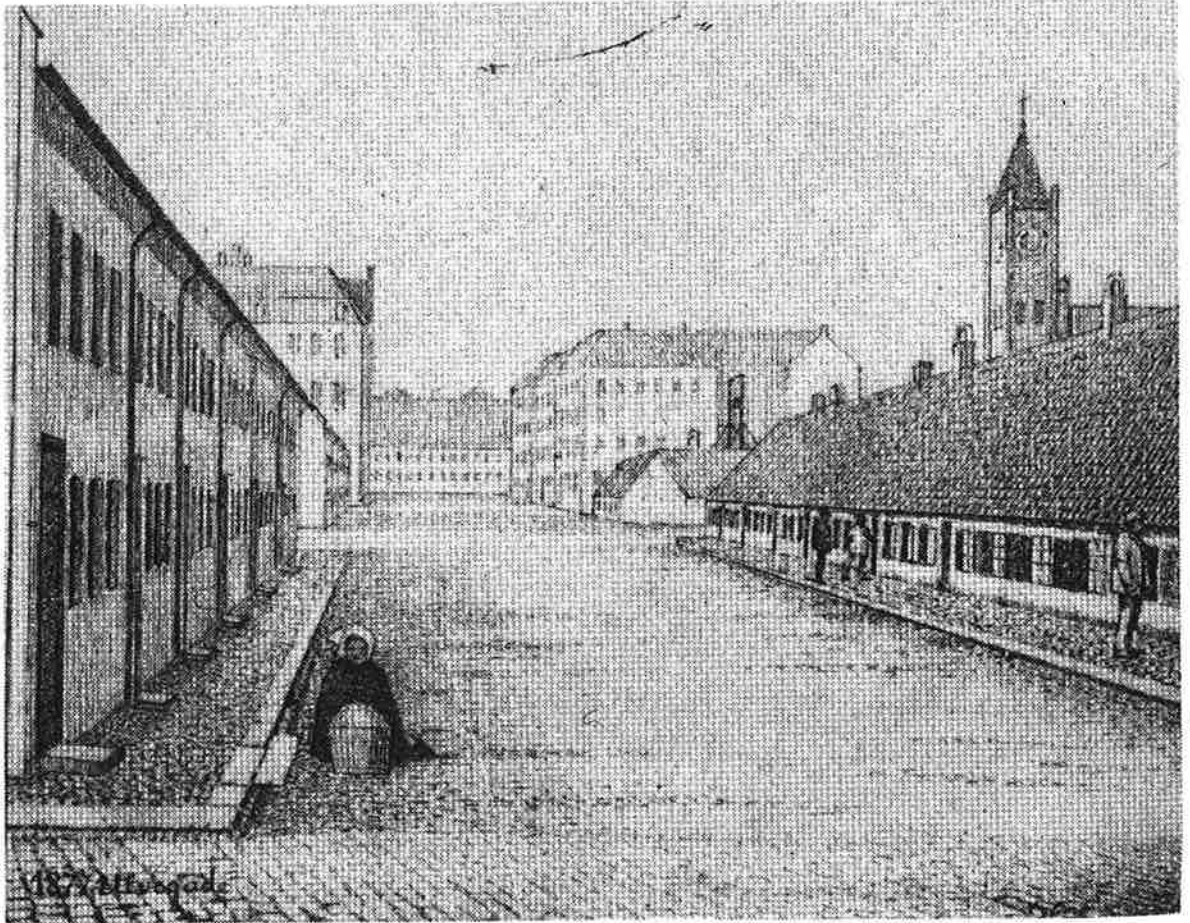
Litteraturliste:

- Weilbachs Kunstnerleksikon (Kbh. 1947-52).
Mogens Lebech: Nyboder i opgang og nedgang (Kbh. 1962).
Weilbach: Architekten C.F. Harsdorff, (Kbh. 1928).
Marinehistorisk Tidsskrift, nr. 3. august 1977: Søetatens Bygningsadministration 1660-1848 af Jan Olsen.

Noter:

Alle benyttede arkivalier og tegninger findes i Rigsarkivet.

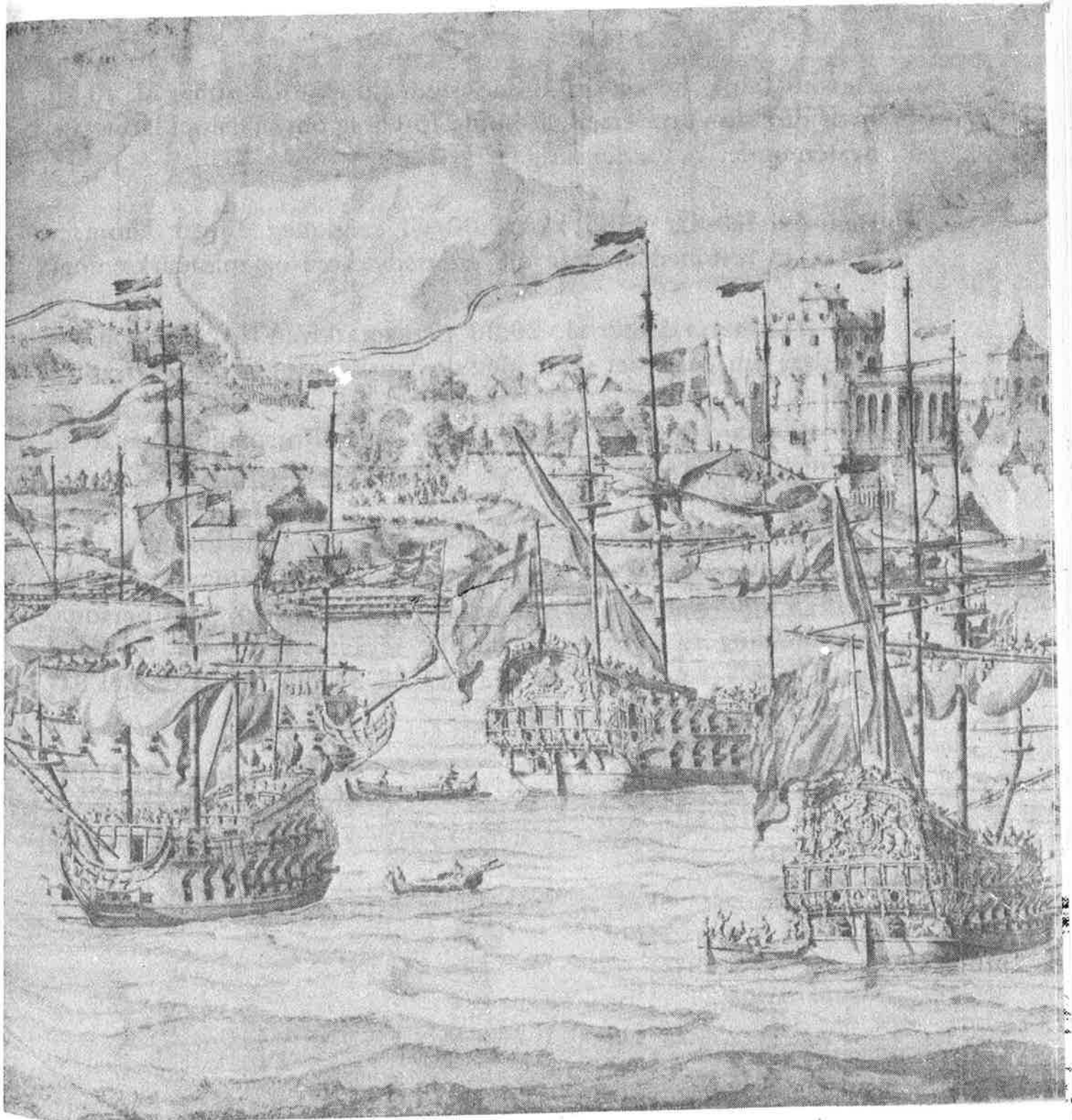
1. Generalkommissariatet indk. sag, 21. okt. 1755.
2. MKTS des C 93 c.
3. Generalkommissariatet indk. sag. 23. sept. 1757.
4. Generalkommissariatet indk. sager nr. 169, 172, 178, 184 og 205/1779.
5. MKTS des M 10.
6. MKTS des C 93 a.
7. Jfr. Rigsarkivets I afd.'s kort- og tegningssektions interne pilotrapport 1976.
8. Admiralitetet kgl. resol. nr. 219/1771.
9. sst.
10. Admiralitetet 4. dept. indk. sag nr. 129/juli 1771.
11. Admiralitetet 4. dept. indk. sag nr. 104/okt. 1771.
12. MKTS des A 1278 rr.
13. Rentekammeret 423.
14. OBD. indk. sag nr. 24.
15. som 8.
16. Søkrigskancelliet kgl. resol. nr. 272/1771 4. nov.
17. OBD. indk. sag nr. 54.
18. OBD. indk. sag nr. 87.
19. Admiralitetet 4. dept. protokol over udgåede breve nr. 264/1772 20. marts.

Ulvegade 1877. K.B. Billedsamlingen.

GENTOFTE KOMMUNEBIBLIOTEK

Marinehistorisk Tidsskrift

14. årg.

November

Nr. 4

1981